

НАЦІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН. АНАЛІЗ ДЕФІНІЦІЙ

Радей А. С.

*кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології
Факультету соціології і права Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».*

В статті проаналізовано різні підходи до розуміння нації як соціокультурного феномену. Розглянуто еволюцію цієї категорії як в історичній ретроспективі, так і сучасні дефініції. Показано діалектичний взаємозв'язок між поняттями «нація» і «етнос». Особлива увага приділяється методологічним складнощам, що виникають при спробі дефінувати це поняття і, на основі аналізу існуючих протиріч, робиться припущення про ненауковий і позааналітичний характер досліджуваної категорії.

В статье проанализированы разные подходы к пониманию нации как социокультурного феномена. Рассмотрена эволюция этой категории как в исторической ретроспективе, так и современные дефиниции. Показана диалектическая связь между понятиями «нация» и «этнос». Особое внимание уделяется методологическим сложностям, возникающим при попытках дефинировать это понятие и, основываясь на анализе существующих противоречий, делается предположение про ненаучный и неаналитический характер исследуемой категории.

The article analyzes the different approaches to the understanding of the nation as a social and cultural phenomenon. The evolution of this category both in historical perspective and modern definitions. It is shown that the dialectical relationship between the concepts of "nation" and "ethnic group". Particular attention is paid to the methodological difficulties that arise when trying to typeable this concept, based on an analysis of existing contradictions, the assumption is made about the unscientific nature of the test and the non-analytic category.

Ключові слова: нація, соціальний конструктивізм, феноменологія, методологія.

Поняття «нація» є досить невизначеним і не має чіткої дефініції, а спроби дати відповідь на запитання - «що є нація?» - потребують від дослідника визначитись стосовно двох параметрів аналізу: семантично-часового і парадигмального. Різноманітні теорії щодо пояснення цього феномену пропонують вкладати розрізнені факти у власні концептуальні схеми, часто з заздалегідь відомими висновками, а часова змінна потребує уточнення, в якому історичному періоді і якому семантичному контексті розглядається термін «нація». Адже він має тривалу історію, протягом якої змінювався за смисловим наповненням. Тому необхідність такого визначення видається автору необхідною умовою коректного аналізу.

Почнемо з історичного параметру. Латинське слово *natio* (рід, плем'я) використовувалось іще в Давньому Римі для позначення «...групи чужинців с певного регіону, зазвичай об'єднаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, якими були наділені громадяни Риму... Таке «інструментальне» значення терміна залишалось незмінним протягом століть.» [5]

За доби Середньовіччя, окрім позначення малознайомих чужинських народів, це слово використовувалось і для позначення студентських спільнот, об'єднань купців, що здійснюють далекі подорожі, політичних угруповань (нація гібеллінів – у Макіавеллі), чи людей однієї професії – лікарів, адвокатів тощо. [5] Тобто відбулося певне семантичне розширення терміну за межі свого первинного етнічного змісту. Була відсутня єдина домінантна ідентифікація, за якою нація визначалась. До нації можна було відносити за країною походження, мовою, релігією чи формою діяльності.

Втім, історичний аналіз не є предметом нашого дослідження, нас цікавитиме сучасне розуміння цього терміну. Що, в такому разі, є сучасність? – постає наступне питання. Сучасне розуміння нації бере свій початок від створення держав-націй, процесу, формально розпочатого в Європі після утворення Вестфальської системи міжнародних відносин в 1648 р. Формування держав-націй призвело до виникнення ідейно-політичних доктрин націоналізму, а остаточне формування сучасного розуміння нації умовно можна

позначити другою половиною XIX ст. Так звана “Епоха національного відродження”, “Весна народів” започаткували два основні сучасні підходи до розуміння нації – або як синоніму держави (Англія, Франція, США), або як мовно-культурну спільноту (Центрально-Східна Європа, Німеччина). Така дихотомія завдала подальший напрямок наукових досліджень цього феномену.

В ході наукового дискурсу склалося два принципових розуміння нації: нація як політична спільнота, об’єднана спільним громадянством і належністю до певної держави; і нація як етнічна спільнота, в основі якої не політичні, а етнічні ознаки – культурні, мовні, ментальні, навіть антропологічні відмінності. Державність в другому підході розглядається як найвища форма розвитку етносу за сучасної доби.

Іншими словами, в розумінні нації можна помітити тотожність з тлумаченням природи етнічності. З однієї позиції ця ідентичність є результатом певної усвідомленої діяльності – державного будівництва і націєтворення; з іншої – як результат природного процесу розвитку й інституціалізації соціальних відносин етнічної спільноти.

Етнос і нація – це форми ідентифікації людських спільнот, для визначення яких, зазвичай, використовуються спільні ознаки: місце проживання, мова, культура, спільна міфологія та історія тощо. Але при цьому вони не є синонімічними поняттями, різниця між ними суттєва. Насамперед, нація – це те, що дається особистості не за фактом його народження, а як наслідок його особистого вибору. Етнос не обирається, а націю людина може обирати.

Нація – це державна, соціальна, культурна приналежність індивіда, а не його антропологічна чи етнічна приналежність. [9] Також слід звернути увагу на відмінність етнічних і національних процесів, серед яких перші здійснюються, зазвичай, несвідомо (асиміляції, міксації, інтеграції, сепарації тощо); а другі – національні – цілком свідомо і відбуваються в політичній сфері суспільного життя.

Але ці поняття знаходяться в діалектичній єдності, за якої етнос вважається первинною, простішою по відношенню до нації формою, однією з передумов її появи. І для розуміння генези нації як такої, слід зупинитись на основних концептах теорій етнічності, які простежуються в теоріях націєтворення. Політичному і етнічному трактуванням нації в етнології відповідають конструктивістська і примордіалістська концепції.

Нагадаємо, що примордіалізм (від лат. *primordial* – первинний, споконвічний) є одним з найпоширеніших наукових підходів, що трактує етнос як першостворену людську спільноту, яка має історичне й сучасне втілення в конкретних, унікальних і неповторних формах, що дозволяють визначити належність людини до певного етносу і відрізнити від іншого.

Конструктивізм (від лат. *constructio* – побудова) – це альтернативний примордіалістському науковий підхід, що розглядає і трактує етнос, як соціальний і інтелектуальний конструкт, штучне соціальне утворення, що виникає в результаті цілеспрямованої діяльності політичних й інтелектуальних еліт певного суспільства.

Таким чином, в трактуванні феномену етнічності концептуально оформилась наступна дихотомія: “етнос як природне утворення vs етнос як штучно створений конструкт”. Але слід зауважити, що в багатьох дослідженнях нехтується правилом “бритви Оккама” – не збільшувати кількості суцього без необхідності – пропонуються інші теорії етнічності, які, в кінцевому рахунку, можна звести до двох зазначених вище.

Так, зокрема, в західній етнології в 70-х роках XX ст. виник інструменталізм, підхід, що розглядає етнос і етнічність як інструмент і ситуативну роль для досягнення різними елітами своїх цілей.

Очевидним є те, що таке тлумачення входить як окремий випадок до конструктивістської парадигми. Російській дослідник Півоев взагалі виокремлює дев’ять теорій етнічності, додаючи до трьох, наведених вище, такі: лінгвістичний детермінізм, культурно-психологічний антропологізм, соціально-історичний еволюціонізм, соціально-економічний детермінізм, біоенергетичний і географічний детермінізм, функціональний аксіологізм. [10] Акцентуючи увагу на окремому аспекті етнічності, зазначені підходи тим чи іншим чином визначаються стосовно походження етнічності в рамках примордіалістсько-конструктивістської дихотомії.

Незважаючи на суттєву відмінність між цими категоріями – “нація” і “етнос”, зазначені концепції використовують для пояснення обох цих феноменів.

В сучасному науковому середовищі відсутнє єдине розуміння поняття “нація”, тому аналіз підходів до дефініції цього феномену є важливим й актуальним. Перед дослідником одразу виникають певні об’єктивні складнощі.

По-перше, це необхідність визначитись стосовно зазначених вище парадигм: конструктивістської і примордіалістської, які, власне, задають певний спосіб розуміння досліджуваного об’єкту і вкладають факти у власні концептуальні схеми.

По-друге, це принципова неможливість вкладання всіх фактів, що виникають в процесі дослідження, в вищезазначені схеми.

Будь-які узагальнення, за допомогою яких здійснюються спроби дефінувати націю, є істинними лише за конкретних умов і обставин, але не є універсальними.

На цю обставину звертає увагу відомий англійський дослідник Ентоні Сміт, коли зазначає: «Означення нації коливаються від таких, що зосереджують увагу на “об’єктивних” чинниках, наприклад, мові, релігії, звичаях, території та інституціях, до таких, що надають особливого значення тільки “суб’єктивним” чинникам, як от ставлення, сприймання та почування.» [13] І констатує недоліки обох підходів: “об’єктивне” означення умовне й майже завжди вилучає деякі загально прийняті свідчення націй, іноді цілком умисно...

Суто “об’єктивні” критерії нації (мова, релігія, територія тощо), як правило, не охоплюють деякі нації. І навпаки, “суб’єктивне” означення здебільшого охоплює надто численні свідчення націй.» [13] Далі Е. Сміт зазначає відсутність консенсусу щодо поняття “нація” серед науковців і фіксує узгодженість щодо твердження, що нація – не є державним утворенням і не є етнічною спільнотою. Після чого розвиває власну примордіалістську концепцію.

Слід зазначити, що спроби багатьох науковців неупередженого аналізу цього феномену відбуваються за такою схемою: Спершу відбувається спроба коректно поставити задачу і окреслити методологію дослідження, після чого автор обстоює або примордіалістську, або конструктивістську парадигму, що вже іманентно міститься в його переконаннях і поглядах.

Яскравим прикладом цього твердження може слугувати наступне. Вважається, що понад два століття в науковому середовищі існує традиція розглядати “німецьке” й “французьке” уявлення про націєтворення в дихотомії “свідомий політичний вибір” – “спільне походження”. Нагадаємо, що уявлення по французьку націю бере початок від Великої французької революції і тлумачиться, як політичний проект. Уявлення ж про німецьку націю базується на німецькому романтизмі XIX ст., що апелює до “народного духу” і спирається на культуру й спільне походження. [6]

«У Франції під впливом якобінської ідеології суверенний народ проголошує існування єдиної й неподільної нації. Це держава, тобто неподільна сутність, що породжує націю. За німецькою романтичною концепцією нація, навпаки, передує державі. “Volk” (це варто було б перекласти як етнічна група) являє собою природну єдність, що базується на спільності мови й культури. У відповідності з німецькою концепцією спочатку були мова й культура, тоді як у французькій концепції мова – лише засіб політичної уніфікації.» [12]

Зрозуміло, що німецька й французька нації були обрані для пояснення принципово різних алгоритмів націєтворення як еталонні, в такому вигляді й використовувались. Але, за детального аналізу, стає очевидним умовність запропонованих еталонів, а факти іноді суперечать концепції.

Так, зокрема, Франція тих часів була дуже неоднорідною в етнічному, культурному й мовному відношеннях. Носії цих відмінностей, що ставились одне до одного, частіше, з негативною компліментарністю, не бажали ототожнювати себе як членів деякої політичної єдності. Німецькі народи також були зібрані до однієї нації за часів Бісмарка у вже існуючій державі. [4, с. 305]

Це дає підстави скептичного ставлення до запропонованої концепції двох різних алгоритмів націєтворення. «В описі двох моделей впізнаються два сучасних підходи до етнічності... – конструктивізм (у французької моделі) і примордіалізм (у німецької). Суттєвим, однак, є те, що при обговоренні конкретної практики націєбудівництва у Франції і Німеччині історики схильні до того, що за часів Бісмарка риторика “крові й землі” була лише ідеологічним прикриттям тієї самої конструктивістської технології, що була випробувана у Франції. Прагматичний “проектувальник” нації апелює до примордіалізму повсякденної свідомості мас, але реалізує свій проект, слідуючи рецептам конструктивізму.» [4, с. 309]

Вітчизняний дослідник Г. Касьянов в своїй класифікації підходів до націогенези виокремлює модерністський підхід, що трактує нації як продукт модерної епохи, має європоцентричну спрямованість, умовно поділяється на дві інтелектуальні школи: економічного і політико-ідеологічного детермінізму; та примордіалістський підхід, що трактує нації як природні, а не штучно створені спільноти. [5]

В його ґрунтовному дослідженні «Теорії нації і націоналізму» (1999 р.) ґрунтовно аналізуються «комунікативна» теорія, етатистська, етніцистська, «інструменталістська» версії походження націй, розглядаються погляди Вебера й Гегеля. Якщо ж узагальнити всі проаналізовані дослідником теорії, легко бачити, що за відповіддю на запитання - «Як виникає нація» - всі вони можуть бути віднесені до однієї з сторін зазначеної вище дихотомії, що трактує націю як природне, або, навпаки – як штучне утворення.

В роботі Г. Касьянова детально аналізуються всі «класичні» ознаки, що конституують націю – мова, культура, традиції, спільна територія, спільне економічне й політичне буття, тощо. І всі ці ознаки виявляються ані необхідними, ані достатніми умовами існування нації. Дослідник зазначає, що поняття «нація», яке увібрало в себе певні «об'єктивні» ознаки, при цьому «...все ж таки здебільшого залишається символом, інтелектуальним знаряддям, суб'єктивним витвором, штучною конструкцією, знаком, абстракцією.» [5]

Таким чином, дослідник, намагаючись неупереджено і ґрунтовно репрезентувати всі, навіть протилежні концептуальні підходи, мимоволі спростовує примордіалістське трактування походження нації. А саме таке розуміння залишилось нам в спадщину від комуністичної світоглядної моделі і знайшло своє втілення у відомій Сталінській дефініції. Нація визначалась як «історично сформована стійка спільнота людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що проявляється в спільності культури.» [14]

Якщо теорія «землі й крові» не пояснює феномену нації, чи, принаймні, виглядає більш ідеологічним підходом, ніж науковим, постає запитання: які ж ознаки можна застосовувати для того, щоб дефінувати це складне й багатоаспектне явище.

Касьянов зазначає: «...існує одна суб'єктивна ознака, яка є вирішальною для існування нації, ознака, наявність якої чітко вказує на факт реального існування певної, конкретної нації як такої, нації у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: “колективною солідарністю”, “почуттям спільності”, “щоденним плебісцитом”, “національною свідомістю” тощо, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яке знаходить своє вираження в терміні “нація”.» [5]

В праці наводяться наступні визначення, що належать видатним соціологам. Ернест Ренан: «Нація – це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, і готовності до нової жертви.» Макс Вебер: Нація – це «спільнота почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі...» Карл Дойч: «Нація – це група людей, об'єднаних спільною помилкою щодо свого минулого і спільною відразою до своїх сусідів.» [5]

Отже можемо констатувати, що “в сухому залишку” націю фундує лише відчуття належності до неї певної людської спільноти, переконаність в існуванні нації, що аргументується тими ознаками, які, самі по собі, не є достатніми для визначення і пояснення цього феномену. Уміння й здатність викликати в суспільстві такі почуття – і є, по суті, процесом націєтворення.

Іншими словами, нація являє собою соціокультурну і (в багатьох випадках, але не завжди) етнічну ідентичність, тобто ототожнення індивідом себе з певними реальними чи уявними соціальними групами, статусами, культурною традицією, яка формується і процесі соціалізації і може змінюватись протягом життя.

Якщо етнос - це соціокультурний феномен об'єктивної дійсності, що являє собою складне суспільне утворення, яке виникає у вигляді біологічної одиниці людської популяції, а протягом свого існування й розвитку набуває соціальних ознак, то нація, як штучна ідентичність, є самодостатнім психологічним феноменом і залежить більшою мірою від зовнішнього інформаційно-ідеологічного середовища, ніж від зв'язку з об'єктивною дійсністю.

Така позиція щодо виникнення націй належить до конструктивістської парадигми і була найбільш повно розроблена в працях британських учених – соціолога Б. Андерсона “Уявні спільноти” та історика Е. Хобсбаума “Нації і націоналізм після 1780 року” Е. Хобсбаума. Якщо Андерсон визначав націю, як уявну політичну спільноту, то «Хобсбаум в дослідженні цього поняття виходив з агностицизму, тобто заперечував будь-яке апіорне розуміння нації і пропонував вважати за таку будь-яку людську спільноту, що сама себе з нею ідентифікує.» [11]

Велика кількість фактичного матеріалу, що використовували дослідники, описує принципово різні умови формування націй, і відноситься до другої половини XVIII століття. Якщо в Західній Європі і був пов'язаний з виникненням націоналізму, відходом від “релігійних способів мислення” [1] та необхідністю нових способів легітимації світської влади, [15, с. 134] то для колоній в країнах Азії і Південної Америки створення націй було запорукою ефективного контролю за ними з боку метрополії.

В зазначених працях предметом аналізу стають саме механізми формування нової ідентичності – національної. Обидва дослідники стверджують, що запит на створення цієї ідентичності продукують державні інститути. Е. Хобсбаум вважав, що про націю варто говорити лише за умови її зв'язку з певним типом сучасної територіальної держави, і розсуджати про націю поза цим контекстом взагалі немає ніякого сенсу. На думку ученого, не нація створює державу, а держава – націю.

Саме держава має в своєму розпорядженні всі необхідні для створення нової ідентичності ресурси і використовує їх через освітньо-виховну, наукову і інформаційну політику. Загалом дослідник відзначав складність дефініції цього феномену і підкреслював, що зовсім неможливо визначити будь-який критерій, що дозволив би визначити, які саме з багаточисельних людських спільнот можна назвати нацією. [15, с.4]

Усвідомлюючи неможливість об'єктивного визначення нації, Хобсбаум пропонує: «...будь-яка достатньо велика людська спільнота, члени якої сприймають себе як “націю”, буде розглядатись в цій якості й нами.» [15, с. 6] Тобто ми знову повертаємось до тези, що нація – ні що інше, як обрана певною спільнотою ідентичність.

Слід зазначити, що будь-яка людина має низку ідентичностей, інтегрованих до його “Я”. Одночасно людина ідентифікує себе за етнічною, національною, соціальною, релігійною, гендерною та багатьма іншими ознаками. Протягом життя людина може змінювати ідентичності, здобувати нові, в залежності від способу життя, професійної діяльності чи, навіть, хоббі.

Тобто кількість ідентичностей, притаманних людині, залежить від його потреб, що задовільняються шляхом ідентифікації себе з певною референтною групою. За своєю сутністю, переважна більшість ідентичностей є умовними, як і потреби, що їх сформували.

За певних обставин та чи інша ідентичність може ставати домінуючою, якщо сила психологічного впливу перетворює умовну потребу в найвищу цінність, заради якої людина здатна йти на втрати й навіть ризикувати власним життям. Саме тому “почуття національної єдності” найбільш сильно проявляються під час загроз, які стоять перед усією державою – війни, зовнішньої агресії, яка дає змогу всім її громадянам відчувати себе представниками однієї нації.

Американський соціолог Роджерс Брубейкер в своїй відомій праці “Етнічність без груп” звертає увагу на різницю між поняттями соціальної і політичної практики і соціального і політичного аналізу. “Нація як ідентичність”, на його думку належить до категорій практики і не є аналітичною категорією:

«“Нація” – досить вживана категорія соціальної і політичної практики. Заклики і заяви, зроблені від імені припущених “націй” – наприклад, заяви про самовизначення, - відігравали найважливішу роль в політиці на протязі 150 років.

Але не варто використовувати термін “нація” як аналітичну категорію, яка позначає дещо існуюче в світі, для того, щоб зрозуміти й проаналізувати такі заклики і заяви... Аналіз “розмови про націю” і націоналістичної політики може обходитись без ствердження про існування націй... Так само дослідник може аналізувати “розмову про ідентичність” і політику ідентичності і не постулювати існування “ідентичностей”.» [3, с. 70-71]

І дійсно, нація, як нова форма ідентичності, використовується державою на протязі досить тривалого часу. Спочатку її брали на озброєння колоніальні влади, що було ретельно досліджено Б. Андерсоном в його праці “Уявні спільноти”. Цікаво, що після повалення колоніалізму, нові незалежні держави знову ж активно починають “будувати націю”.

Український соціолог П.В. Кутуєв пояснює це наступним чином: «Переважній більшості країн третього світу було необхідно *розбудувати* нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після вивільнення від колоніальної влади... Щільно пов'язане із цим є завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям приналежності до одного цілого.» [7, с. 359]

Висновки на підставі цих міркувань можна зробити наступні. Зважаючи на суперечливість трактувань, категорія “нація”, в строгому сенсі, не може вважатись аналітичною і не може бути дефінована як наукова.

Ще Аристотель казав: «...мати не одне значення – означає не мати жодного значення; якщо у слів нема (визначених) значень, тоді втрачається будь-яка можливість розсуджати одне з одним, а в дійсності – і з самим собою; адже неможливо нічого мислити, якщо не мислити (кожного разу) що-небудь одне.» [2]

Отже, нація являє собою певну абстракцію, наповнену невизначеним змістом, що змінюється в залежності від контексту чи взагалі зникає при спробі його неупередженої фіксації аналітичними методами. При цьому, нація – загальноживаний термін і для буденної свідомості є очевидним, таким, що не потребує пояснень.

Це означає, що більш повно і адекватно дане поняття тлумачиться в працях конструктивістів як уявна спільнота. До цього влучного визначення, запропонованого Б. Андерсоном, слід додати, що належність до нації – це й певний емоційний стан людей, частини суспільства, що себе таким чином ідентифікують.

А “творити” націю здатен найвпливовіший і найпотужніший політичний інститут суспільства, яким є держава. Адже саме вона володіє достатньою кількістю необхідних для цього процесу ресурсів – владних, матеріально-технічних і культурно-виховних.

Таким чином, нація, як феномен модерну, виникає одночасно з появою національних держав, і, напевне, буде зазнавати трансформацій по мірі того, як буде трансформуватись національна держава.

Література:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. //Б.Андерсон. Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1002398>
2. Аристотель. Метафизика // Антология мировой философии в четырех томах. — М.: Мысль, 1969. — Т. 1. — 936 с. — 35 000 экз.
3. Роджерс Брубейкер. Этничность без групп. // Брубейкер, Р. Этничность без групп [Текст]/пер.с англ. И. Борисовой; Нац. исслед. Ун-т “Высшая школа экономики”. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 408 с.
4. Сергей Кара-Мурза. Демонтаж народа. // С.Г. Кара-Мурза - М.: «Алгоритм » 2007г.
5. Георгій Касьянов. Теорії нації і націоналізму. // Касьянов Г.В. Режим досупу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas06.htm>
6. Виктория Коротева. Существуют ли общепризнанные истины о национализме? // Коротева В. Режим доступа: <http://nationalism.org/library/science/nationalism/koroteeva/koroteeva-p&c-1997.htm>
7. Кутуєв П.В. Модерн, модернізація та розвиток. Ідеї та практики: монографія. // П.В. Кутуєв – К.:Талком,2015. – 467 с.
8. Светлана Лурье. Национализм, этничность, культура. Категории науки и историческая практика. // Лурье С. Режим доступа: <http://ecsosman.hse.ru/data/597/117/1218/009Lure.pdf>
9. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе // Полис. 1992. № 5—6. С. 16.
10. Пивоев В.М. Этнос и нация: проблемы идентификации. Режим доступа: <http://mognovse.ru/ttf-v-m-pivoev-etnos-i-naciya-problemi-identifikacii.html>
11. Радей А.С. Уявні спільноти в концепціях Б. Андерсона та Е. Хобсбаума. // А.С. Радей // Політологічний вісник. – К., ВАДЕКС, 2014. Вип.73, с. 115-122.
12. П. Серно. Этнос и демос: дискурсивное построение этнической идентичности. Р. 51 - 59. В кн.: Этничность. Национальные отношения. Социальная практика. СПб., ТОО ТАК КАК “Петрополис”, 1995, с. 53.
13. Е. Сміт. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія. // Сміт Е. Режим доступа: http://www.e-reading.club/chapter.php/1011249/6/Smit_-_Nacionalizm_Teoriya%2C_ideologiya%2C_istoriya.html
14. Филиппов В.Р. С. Широкогоров: у истоков биосоциальной концепции этноса. Режим доступа: http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2006/2006_3_Filippov.pdf
15. Эрик Хобсбаум Нации и национализм после 1780 года. // Хобсбаум Э., пер. с англ. А.А. Васильева – С-Пб: «Алетейя» 1995 г.